

A gyászkönyv mint az életrajz kiegészítése

„Holtom könnyű vala; még most is szeretlek.”

Nem hazajáró, hanem (egyetlen, egyszeri látomásként) *hazalátogató* asszonyi lélek mondta ezt holtteste felett virrasztó árváinak, özvegyének. Tehát: Teleki Mária – Ádámnak, Józsefnek, Sámuelnek, Johannának, illetőleg gróf Teleki Lászlónak. Már ha hiszünk a versnek, a szerzőnek. Tanulmányunk elsősorban gróf Teleki László saját házastársát búcsúztató halotti verséről szól, az *Egy jó asszony képéről*, amelyet a maga szerkesztette, 1801-es emlékezet-könyvben olvashatunk;¹ de a jelentések feltáráshoz a kötet többi szövegére és más, korabeli, rokon funkciójú írásokra is utalunk majd.

*

A mai ember számára feltűnő az erdélyi kulturális hagyomány temetéshez kapcsolódó gazdag szokásvilága. Az is egyre szélesebb körben ismert, mekkora fontossággal bírt a gyászpompa a 18–19. század társadalmi gyakorlatában.

A temetési rítusok újra egyre nagyobb figyelmet kapnak, egyrészt uralkodók és főpapok, másrészt a parasztemberek temetésének vizsgálata gyakori, főként a társadalmi szimbólumok története okán: a temetés és újratemetés, a halott- és temetőkultusz jelentős tudományos tárggyá lett. Magyarul a 19. század óta ismeretesek érdemleges feltáró tanulmányok a kérdésről.² A temetési rítusok szöveganyaga időnként a régi magyar filológiának is tárgya: tanulmányunkban a Kecskeméti Gábor által javasolt prédikációszerkezetnek különösen az *alkalmaztatás* része nyer jelentőséget.³ (A verses búcsúztató akár az utolsó rész önállóodásának is felfogható.) Természetesen területileg és időben is vizsgálható a művelődéstörténetnek ez a forráscsoportja, amelyet a ráhatás-személyiségformálás sajátos módozatának is tekinthetünk.

Törvény előtt a szokás

Az 1638-as nagyenyedi zsinat végzéseinak 1. pontja szerint *prédikálni* kell a halott fölött, de lehetőleg nem több ízben. *Szónokolni* nem ajánlott, s ha mégis elkerülhetetlen, mert az egyház hathatós támogatója, nemes ember az elhunyt: latin nyelvű legyen a szónoklat. A verses búcsúztatás (a „*ritmizálás*”) még kevésbé tanácsos, bár rendkívüli ünnepi alkalmakkor

¹ A *Néhai g. Teleki Mária' Sir-halma*. Pesten Trattner Mátyás betűivel 1801, a továbbiakban TMS-ként említett kötet kolozsvári példányát használtam (Egyetemi Könyvtár N 18. 464. Tartalma: 1. Gróf Teleki László: Kedves olvasó (előszó), 2. Báthori Gábor prédikációja, 3. Kolosvári István prédikációja, 4. gróf Teleki László verses búcsúztatója, 5. Epitaphium gróf Teleki Lászlótól, 6. Rácz István, 7. Vadasdi István, 8. Mátyási József, 9. Szabó András magyar és 10. Schedius Lajos német nyelvű verse. (Számozás tőlem – E.E.)

² Lásd Jakab Elek: *A XIX. századi erdélyi halotti beszédek bibliográfiájához*. Magyar Könyvszemle 1882/102–103, illetőleg korunkban Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Universitas (Historia litteraria 5.) Bp. 1998; Madas Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XVI. század elejéig*. Csokonai Universitas Könyvtár 25. Debrecen 2002; Szabó Péter: *A végítzesség. A főúri gyászszerzet mint látvány*. Bp. 1989 és mások tanulmányait.

³ Kecskeméti a 17. századi temetési prédikáció részeit a következőkben jelölte meg: textus, a contextus rövid meghatározása, a textus felosztása, a részek magyarázata, az ezekből levonható tudomány, a tanító, intő, feddő, cáfoló, vigasztaló részek, a conclusio, az alkalmaztatás, a genealogia és a búcsúztatás. Kecskeméti: *i.m.* 79–80.

arra is sor kerülhet (lásd „solemnitás”).⁴ A 17. században az egyházmegyei vizitáció jegyzőkönyve emlékeztet arra, hogy a helybeli lelkész a temetésen csak prédikációt (tanítást) tarthat, a szónoklatot (korabeli terminussal: orálást) nem vállalhatja, mert az az evangéliumból nem következik; így mint a világi nyilvánosság műfaját a temetési orálást csak az iskola (értsd: a kollégium) teológus professzora gyakorolhatja.⁵ A szerepek ilyen szigorú körülhatárolása a színházi rendtartásban bukkan majd fel évtizedekkel később: az énekeket csak kiművelt hangú énekes adhatja elő, a helyi és a vendégművész teljesítményét pedig különböző mércével mérik.⁶

Látjuk tehát, hogy az előírások létrejöttek, mégis alkalmanként módosulhatott a gyász-pompa tartama, eseménySORA; többnyire egyenes arányban az elhunytnak az egyház (egyházi iskola) részére nyújtott támogatásával. „Az emberek semmit nehezebben nem szenvednek, mint ha valamely szokott dolgot, ha szinte hibás is az, valaki helybe nem hágy.”⁷

Az először 1698-ban kiadott, halotti énekeket tartalmazó református énekeskönyv bevezető sorai a temetési szokások sokféleségére utalnak egy felekezethez tartozó közösségeken belül is, és arra, hogy a szokásokhoz való ragaszkodás tény (nem lebecsülendő elve a társadalom működésének).

A mecénatúrának a társadalmi látványkultúrával való összefüggését ismerjük fel a zsinatok határozatait rögzítő, körültekintő megfogalmazásban.

A 18. században újra napirendre került a kérdés a reformátusok törvényhozó testületében. Abban a levélben, amely a szebeni Főconsistoriumnak az 1776. június 16-ra Újtordára összehívott Zsinathoz intézett ajánlásait tartalmazza, kétszer is előfordul a halotti búcsúztatás problémája. Először a tény megállapítása és az egyházközösségre vonatkozó következményeinek elősorolása történik meg (értsd: a személyközi viszonyok megromlása a búcsúztató szövege miatt),⁸ másodsor megfogalmazást nyer a szokás (református) teológiai vitathatósága és bizarrsága. A Főconsistorium azt javasolja, vizsgálja meg a zsinat, hogyan

⁴ Érdemes idéznünk az 1638-as enyedi zsinat vonatkozó cikkelyét: „I. *Temetésről*. Végeztük egész Generálisul, hogy az halottak felett vagy egyházi szolgálatban ilyen modalitás tartassék, hogy az tűzhelyes vagy városi nemes embereknek több helyen egynél testek felett ne prédikáljanak, hanem ha az ekklesiához valami képpen való beneficiummal lett, avagy hagyott volna. A nemzetes uraknak és fő embereknek pedig, holtok után, ha ugyan egyéb nem lehet benne, koporsóba betételéskor prédikáljanak, amellyel elégedjenek meg, míg a temetésnek ideje elérkezik, amikor osztán mind az háznál a testének felvétele előtt s mind az sír felett prédikáljanak, de több helyen és többször ne, hanem ha zálagas urak teste felett. A ritmizálás pedig teljességgel letétessék, hanem ha azt is valami nagy embernek és nagyságos úrnak teste felett engednék meg, hasonlóképpen az orálás is főképpen deákul tolláltassék, hanem ha valami nagy solemnitásban sok deák embereknek jelenlétekben engedtetnék meg, sub poena depositionis...” Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései. 1606–1762*. Szerk. Buzogány Dezső–Sipos Gábor. Kvár 1999. 46. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek).

⁵ „Halott felett való orálás a tiszteletes parochusoknak teljességgel meg nem engedtetik, mint nem az ő rendjekhez és nem de evangelio levő dolog. Azért azt a publica actiónak nemét bízzák az iskolaiakra, mint eleitől fogva volt. Prot. Vis. P. 68.” Bod Péter: *i. m.* 91.

⁶ Lásd például Bajza József: *Szózat a Pesti Magyar Színház ügyében*. 1839.

⁷ Előbeszéd (Debrecen, Pünkösöd hava 12, 1698). = *Halotti énekek*. 107. kiadás Debrecen 1917. 3.

⁸ „Bizonyos relatiókból esett értésére a Supremum Consistoriumnak [...] 2.do: Hogy a halotti predicationokban szokásban vett alkalmaztatás és búcsúztatás által a megholtak gyermekei és atyafiai között sokszor azért, hogy edgyiknek nevét elébb említi az actor, mint a másiknak, vagy pedig az edgyiket a másiknál jobban és hathatósabb szókkal dicséri meg, gyűlölség, versengés és haragtartás okozatik.” *Erdélyi református zsinatok iratai. IV. 1790–1800*. Szerk. Buzogány Dezső–Dáné Veronka–Kolumbán Vilmos–Sipos Gábor. Kvár 2001. 68. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 1/3). (A továbbiakban: *Erd. ref. zsin.*)

lehetne a halotti tanításhoz „ragasztott” *alkalmaztatást* és *búcsúztatást* mint szokást megtúrni vagy változtatni.⁹

Valóban szokásnak kell az egyre terjedelmesebb és jelvonatkozásaiban egyre gazdagabbá váló gyászünnepeket tekintenünk.

Az egyházi főhatóság (mint állandó értekezlet) érzékeli a szövegegyüttest: hármastagolásról, pontosabban három szövegtípusról tesznek említést, ezek: tanítás, alkalmaztatás, búcsúztatás. A főhatóság az elsőt tekinti olyannak, amely minden tekintetben helyénvaló. A nyomtatvány az élőkhez szól. Nemcsak a halott emlékének rekonstruálását szolgálja, hanem társadalmi kapcsolatainak rögzítését, kijelentését is: az élők számára, tudomásulvétel végett. Az egyént reprezentáló történet a gyászkönyvben többször is megfogalmazott életrajz, amely nemcsak az elhunyt idealizálását segíti elő: elvont eszmények közvetítésére, népszerűsítésére is alkalmas.

De lássuk, mi is volt a tényleges kifogás az „alkalmaztatás” és a búcsúztatás ellen.

Az első, az alkalmaztatás átírja az életrajzot, földi embert ajándékoz meg a tökéletességnek a protestáns kereszténység szerint csak Istent megillető jelzőivel.¹⁰

A második, a ritmizálás valószínű alkalmat teremt a halottnak a „megszólalásra”.¹¹ (Mint Bessenyei *Ágiáris keservében* Ágisnak, Teleki László verses búcsúztatójában az elhunyt feleségnek a drámai jellegű helyzet kínál alkalmat a megszólalásra, a „feladatkiosztásra”: arra, hogy felmentse férjét a valamikori fogadalom alól, polgári hasznos tettekre való buzdítással rábírja a gyász eltávoztatására, a világi életben való kibontakozásra.)

A zsinat napirendjén szerepelt is a kérdés a javaslatnak megfelelően, döntései szabályozni kívánják a református temetés további rendjét.

A zsinat *Intimatumai* között a harmadik: „a halottak felett téjendő tanításokhoz törvénytelenül ragadott, unalmas és alkalmatlan alkalmaztatásokat és az atyafiak között sok háborgást és egyenetlenséget szülő búcsúztatásokat akarja vagy simpliciter tolláltatni, vagy pedig azt rendszeresen modificáltatni.”¹²

Ugyanakkor a jegyzőkönyv egy 17. századi határozat érvényességét emlegeti, kéri számon.¹³

A jegyzőkönyv szövegében jól követhető az egyházi hatóság állásfoglalása: a vallásosságot visszarendelni ellenőrizhető eredeti „medrébe”. Konkrétan: az egyházi hatóság s ezt követően a helyi papok első feladata a gyászpompa szövegének különálló részekre bontása. Az *Intimatum* továbbra is fontosnak tartja a temetéskor szokásos beszédek első részét, a halott felett való *tanítást*, mivel az élők keresztényi szellemében való irányítását szolgálja, és mert – fontos érv – a keresztények között már általánosan elterjedt.

⁹ „Alig látja a Supremum Consistorium valami szükséges okát a halotti tanításokhoz ragasztani és az actorok által sokszor kellenél és a rendes illendőségnél többre terjeszteni szokott alkalmaztatásoknak és búcsúztatásoknak, annyival is inkább pedig, hogy más nemzetekben ezen szokás alig gyakoroltatik. Ezen okokra nézve azért miképpen lehetne ezen ottan-ottan versengésre és illetlen haragra okot szolgáltató alkalmaztatás és búcsúztatásbeli bévett szokást vagy simpliciter tollálni, vagy pedig modificálni, ez iránt a Generalis Szent Synodus tanácskozni és a dologhoz képest conclusumot tenni ne terheltekk.” *Erd. ref. zsin.* 69.

¹⁰ Alkalmaztatás, vagyis az eddig elmondottaknak a halott életére való alkalmazása, a halott dicsérete, amelyet másképp laudationak is neveznek – definiálja retorikailag a szövegrész. Kecskeméti: *i. m.* 80.

¹¹ A mottóval is erre utaltunk.

¹² Bod Péter: *i. m.* 75.

¹³ „...mindenütt az atyafiak tartják magokat a 76. canonhoz és a szakmárnémeti Nationalis Sinodusnak 13-dik conclusumához, melly világosan megmondja, miben álljon a halottak felett való tanításoknak módja és azt mennyire lehessen kiterjeszteni.” *Erd. ref. zsin.* 76.

Kemény bírálattal illeti azonban a temetési szokások egyéb szövegeit („a kiterjesztést”), és a tanításhoz ragadt illetlenségeknek nevezi. Első megállapítása ezzel kapcsolatban az, hogy az „alkalmaztatás” tudatosan változtat a tényeken: az értékviszonyokat mind pozitívként állítja be, az elhunyt személyt (bármilyen is volt életében) mint minden gyarlóságtól mentes jó keresztényt mutatja be.¹⁴ Másodszor a temetési szöveg *hatáskeresését* marasztalja el az *Intimatum*, a nyilvánvaló törekvést a meghatódás kiváltására; a könnyekre, zokogásra fakasztás szándékát. (Nem nehéz itt a comédie larmoyante – a könnyezettető dráma felé megteremtünk a kapcsolatot.)

Az irodalmi izlésdiktátornak bizonyult Kazinczy Ferenc az erdélyieket ugyancsak megróttá az „ízetlen szokás” miatt, mégis méltányosnak tartotta a nemzeti jelképtár építgetése jegyében a neves halottaknak való utólagos emlékállítást.¹⁵

A gyászpompa szövegének (gyakran emlékezetkönyvben megjelentetett) búcsúztatóit mint a gyászos teátrum *felvonásait* tekinthetjük: egymástól valóban különböznek nemcsak a megszólalót, hanem gyakran a szövegmódot vagy a verselést tekintve is.

Egy-egy család temetéseseményei pedig mint tematikus ciklusok kapcsolódnak (és kapcsolhatók) egymáshoz az ismerősök, a temetések mindenkori közönsége tudatában. Valóban: a legtöbb esetben megfigyelhetők a szövegszerű *visszaütalások* egyik temetés beszédeiben a korábbiakra: a szentírásbeli *textusok* és a saját stílust „hozó” *szónokok* mellett¹⁶ ezek teremtik meg az egyes gyászünnepek nyelvi oldalának koherenciáját.

Közbevetés az elvárt és emlékezetes gyászeseeményről

A 18. századi levelekben és naplókban a látványosságok leírása, a látványos események elbeszélése, kommentárja nem különbözik annak függvényében, miről van szó: farsangi alakoskodásról-e, processzióról, komédiajátásról vagy éppen gyászszertartásról.¹⁷

Barcsay Ábrahám, a testórré, majd császári katonává lett erdélyi nemes megőrizte érdeklődését a gyászünnepek iránt. Orczy Lőrinchez szóló legkorábbi leveleiben már beszámolót kér idős barátjától Grassalkovits Antal temetéséről: „Nagyon fog kötőleznem a Mlgs Generalis Ur, ha a Gödöllőn léjendő halotti pompákrol valamit méltoztatik tudositani, nem azért mint ha halálra készülnék, hanem azért hogy annális Kedvesebb festék alatt láthassam az ollyas szomorú dolgokat...”¹⁸ – írja patai kunyhójából 1772. február 5-én.

A látvány közvetítése maga is értéknek tűnik ebben a felfogásban: mellesleg a beszámoló sok, Barcsay számára ismert elemet tartalmazhatott, hiszen a költő mint császári tiszt a

¹⁴ A TMS által megrajzolt ideálképekkel szembeállítható egy másik portré, az, amely Teleki Domokos és Prónayné epistoláiból áll össze: Teleki Máriát „igen vidám lelkű játszai asszony”-nak, mulatságkedvelő, táncolni szerető, valósággal kikapós menyecskének mutatja. Teleki Domokos: *Az emberi sorsnak változandósága...* Kvár 1815. 206–210.

¹⁵ „[Csokonaival] Elirtóztunk mindketten [Kozma Gergely Halotti búcsúztatója] titulusától 's szántuk az urat, a' ki Erdélyben még most is szokásban lévő halotti ízetlen írások tételére kényszerítettik.” Kazinczy levele Kozma Gergelynek. = *Kazinczy Ferenc levelezése*. Szerk. Váczy János. 1892. 3. 95, illetőleg Nagy Zsófia: *Asszonyok árnyéképe*. Irodalomtörténet 2001. 30.

¹⁶ Akik között joggal tartottak számon hatásosabbakat, sőt a nők érdemeit hitelesebben kifejezőket. Vö. Verestói György teljesítményét vagy Herepei Ádám népszerűségét. Nagy Zsófia: *i. m.*

¹⁷ Lásd erről Egyed Emese: *Színházi jellegű kultúra a XVIII. századi városban*. = *Kolozsvár ezer éve*. Szerk. Dáné Tibor Kálmán–Egyed Ákos–Sipos Gábor–Wolf Rudolf. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület kiadása. Kvár 2001. 157–171.

¹⁸ *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelezése Orczy Lőrincsel 1771–1789*. Szerk. Egyed Emese. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. ETF 234. Kvár 2001. 26.

Grassalkovits család familiárisa volt. A következő levelében Barcsay meg is köszönte a gyászos látványosságok részletezését (kár, hogy ma már nem hozzáférhető Orczynek ez a Grassalkovits-temetést taglaló levele): „Patay Kunyhombol 6dik April – 772. [...] Boldogult Groff Grassalkovits halotti pompájának le írását olvastam, és az egész gyászból úgy részesültem, mintha szinte magam személyembe jelen lettem volna.”¹⁹

Fontosnak tartjuk a Barcsay-szövegben a gyászból való *részesülés* gondolatát, amely az esemény antropológiai természetét jelzi. Mit is kapott? Halotti nyomtatványt (kártát, címet), amint az Erdélyben szokás volt, nem remélhetett. Csak a képzeletben tovább árnyalható és részletezhető narratívák szolgálták temetési ajándék gyanánt az elmélkedőnek.

Rettegi György erdélyi köznemes naplójának jellemzője az elbeszélte temetésemények sokasága. Nemcsak a ravatal összképére, hanem a temetés megszervezésére is figyel, a szimultán torokra, a pompa fényét növelő illusztris egyházi szónokokra, a beszédek további sorsára is. Általában jelentős reflexiókat is fűz a gyász hírekhez. Az illendőség kívánta, hogy a beszédek nyomtatott formában is megörökítsék: „19-na Septembris temettetett a szegény gr. Bethlen Lajos úr. Kolozsvárt volt a halotti solemnitás, a testét vitték Bethlenbe. Fekete bársonnyal volt bevonva a koporsója, sűrűn megverve nagy fejű ezüst szegekkel, a két oldalán pedig ezüst pléhből kivágott betűkből: Ludovicus Comes de Bethlen, natus 1724, denatus Ao. 1779. Igen sok nép gyűlt volt. Borosnyai Simon, a marosvásárhelyi pap és Verestói György kolozsvári pap predicáltak dicsőségesen. Gondolom, ki is nyomtatják. Őt háznál volt konyha, csak a deákok számára öt szakács főzött.”

A jelentős létszámú deákság a temetés meghívottai között a zene megbecsülését mutatja ebben a családban.

Más esetben, amikor nem adják meg a (szerinte illendő) módját a temetésnek, a naplóíró Rettegi nem fukarkodik a bírálattal.

Két Mária

A néprajz a temetési szokásokat vizsgálva Van Gennep²⁰ óta a halál beállta miatti anarchia megszüntetésére tett kísérletként értelmezi mind a cselekedeteket, mind az ekkor használatos szövegeket. Az európai parasztságra vonatkoztatja kísérleteit. Keszeg Vilmos kolozsvári kutató is inkább a parasztság szokáskultúrájának vizsgálatára tartja alkalmazhatónak az elvet. Kérdés, hogy érdemes-e ezzel a rendszerrel megközelítenünk az erdélyi és a magyarországi protestáns nemességnek a temetéshez kapcsolódó viselkedését is, hiszen a családok teljesen kész viselkedés- és ezen belül retorikai mintákkal rendelkeztek a halállal beálló helyzetre. A kiterjedt és összetartó családban a temetések gyakorisága az eseményhez való viszonyulást is befolyásolta.

Teleki Ádámné Wesselényi Mária alakját is örzi egy, a gyászünnepén elhangzott prédikációkból és akkori meg később írt versekből összeállt emlékkönyv. (Dolgozatunkban ő felel meg az anya/anyós/nagyanya alakjának.) Ebben a könyvben a prédikátor Verestói György²¹ olyan jelképekre építi a halott érdemeinek és emlékének szentelt gondolatmenetét,

¹⁹ I. m. 28.

²⁰ Lásd Keszeg Vilmos: *Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban. Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10–12. között megrendezett vándorgyűlésének anyaga. Szerk. Cseri Miklós–Kósa László–T. Bereczki Ibolya. Különlenyomat. Szentendre 2000.

²¹ A nyomtatott prédikáció oldalszámozása hiányzik!

amelyek az egyházi szertartás képi-fogalmi világából és a temetési szokásokból következnek:²² „Óh, ha szemléltethetném veletek ennek a’ Mennyei Leányzónak és Meny Asszonynak ezt a’ ki beszélhetetlen lelki örömét!” (E vv)²³

Miután az elhunytat mint égi angyalt megszólaltatta, *gyászos teátrumról* beszél a prédikáló: „*Képzeld azt, mintha* most azt mondaná tenéked: Mit tselekeszel, eddig tartott szerelmes férjem?” (Kiemelés tőlem – E.E.)

Fontos az is, hogy a fantázia működésére apellál (a színházi konvenció képzeletelemét asszociáljuk). Véleményünk szerint erre az angyalképre is visszautal a Teleki Lászlónét búcsúztató 1800-as látomás (illetőleg tudós szerzője²⁴). Teleki nemcsak tettek ígéretével válaszol majd az ehhez hasonló kérdésekre, hanem festői, sőt transzcendens képekkel: a gyakorta rigmusszerűen monoton verses búcsúztatóban valóságos képzetalkotó *filozófia* nyomait fedezhetjük fel.

A szónok (Verestói) ugyancsak hangsúlyosan fogalmazza meg beszéde megjelenítő aspektusait: bár maga a megjelenítés csak ideiglenes: rövid ideig tart. Tudatosítja a kép teremtett voltát, a gyászolókat mint egyazon játék *színpadi alakjait-bábjait* aposztrofálja: „És a’ midőn már, Méltóságos Grof Ur, szerelmes Házas-Társodnak mindjárt illy’ édes szavait hallattatám Te veled, nem szóllok-hát többet te hozzád, hanem magam részemről e’ Gyászos Theátrumról elbótsátlak.” (F vv)

Anya és lánya is a Mária nevet viselte. Itt jegyezzük meg, hogy anyának és lányának ugyanazt az ígerést választja mottóul a búcsúztató Verestói György 1786-ban, Teleki László 1800-ban: „Ján XI. 28, 29. Mária, a’ Mester ímé jelen vagyon, és tégedet hív! A’ pedig, Mária, mihelyt ezt hallá, fel-kele hamar, és hozzája, t.i. JÉ’SUSHÓZ méne.”²⁵

Ezek majd az alkalmazásban a név adta analógia retorikai-poétikai lehetőségeit kínálják.

Őt hónappal halála előtt vált el férjétől Teleki Lászlóné. (Egyik prédikáció konkrétan, a férj búcsúztatója áttételesebben utal is erre.) A temetés közönsége előtt nem volt titok ez a helyzet, így a gyászos látványosság minden apró része, szöveges utalása, a (volt) férj viselkedése, terjedelmes költeménye mint egy családi tragédia közege telítődhetett jelentésekkel.

Erős volt a családi hagyomány és ezen belül a hajlam a női ág biográfiáinak összekapcsolására. A főrangúak fölött tartott temetési prédikációk leszármazási sztereotípiái legalább két nemzedék méltatását jelentették (itt három nemzedékbe rendeződnek a nagyasszonyok: Daniel Polixéna²⁶ – Wesselényi Mária²⁷ – Teleki Mária²⁸). A nyomtatvány az élőkhez szól, nemcsak a halott emlékének rekonstruálását szolgálja, hanem társadalmi kapcsolatainak rögzítését, kijelentését is: az élőknek, tudomásulvétel végett. A közönséget az előszóban (kedves) olvasóként szólítja meg a megözvegyült szerkesztő: a férj, Teleki László.

²² Kevéssel későbbi (1794-ből való) a Nagy-Réti Darvas Borbála fölött mondott temetési prédikáció, amelynek címe *Temetési Lakodalom*. „Lakadalom van az Egben, Tor a’ Báji udvarban, / méltán ott is, méltán itt is” – olvashatjuk a nyomtatott prédikáció 29. oldalán. *Temetési Lakodalom*. 1794. febr. 26. sz. n., é.n.

²³ Teleki Ádámné Wesselényi Máriának tizennégy magzata közül tíznek halálát is meg kellett érnie. (Az életben maradtak közül Polixéna a híres-neves nagyanya nevét őrzi, Mária az anyját.) Szomorú ismétlődés: az utóbbi, Teleki Lászlóné is négy gyermeket hagyott árván.

²⁴ Gróf Teleki László.

²⁵ Verestói György: *Jésusát szerető, és ugyan Jésusához sietve el-is költözött igaz és valóságos Mária*. 1786

²⁶ Wesselényi Istvánné.

²⁷ Teleki Ádámné (Teleki Ádám: 1740–1792)

²⁸ Teleki Lászlóné (Teleki László: Szirák, 1764–1821, Pest)

Ugyanakkor utal arra, hogy a szövegek megítélése az egyéni – szerzői és olvasói – fantázia függvénye: a versek „az ő képzelődések módja szerint”²⁹ lehetnek érdekfeszítők vagy „hosszasak” (értsd: unalommal teljesek).

A széki Teleki család a halállal szemben keresztény bátorságot és istenességet tanúsított. A nyomtatott temetési prédikációs gyűjteményekből a legközelebbi hozzátartozók (gyakran versben megírt) búcsúzása sem maradt ki. Házastárs, gyermek, testvér verses vagy patetikus prózai vallomással adózott az elhunyt emlékének.³⁰

A Teleki Lászlóné széki Teleki Mária emlékét őrző kiadványba többen is adtak munkákat. Az egyént reprezentáló történet a gyászkönyvben többször is megfogalmazott *életrajz*, amely nemcsak az elhunyt idealizálását segíti elő, hanem elvont eszmények népszerűsítésére is alkalmas.

„Tegyük fel, hogy bizonyos actiót három különböző író, a történetek változása nélkül, ezen három különböző szempontból dolgozzon; úgy fog tetszeni, mintha három különböző történet lenne. Mert amit az egyik felvett, azt a másik elmellőzte; amit az egyik közönséges vonásokba foglalt össze, azt a másik különös körülményekkel bőven adta elő” – olvassuk Engel esztétikájában, amely Kölcsey előtt is (német eredetiben) sokak olvasmánya volt Magyarországon és Erdélyben.³¹

A mai olvasót leginkább a férj verssé lett gyásza indítja meg az emlékezet-könyvből.³² De férfi és nő viszonyának, kapcsolattörténetének ellentmondásosságára utal az egyik prédikációnak – a férjhez szóló – példája is, amely gondosan jelzi a várt és az elért hatás, a meghatódás fokát: „Keseredik érzékeny nemes szíved? Méltóságos gróf? Méltán! Mert igen keserű a pohár, mellyet a’ mindenható nyujtott tenéked.”³³

Visszatérve a versre: Teleki László *Gyászéneke* bővelkedik dramatikus elemekben. A szerző egyáltalán nem tekinthető dilettánsnak: Teleki, akinek Voinovich Géza monografikus tanulmányt szentelt,³⁴ és akit száz évvel későbbi színháztörténetében Kerényi Ferenc is az *Agis* szerzője epigonjának nevez, három valóságos drámát is írt. Még drámái előtt, marosvásárhelyi református kollégiumi éveiben idején keletkezett latin *Castrum dolorisa*, illetőleg másik műve, a magyar nyelvű *Passio deplorandae sortis Pannoniae*.³⁵ Életművében hangsúlyos a gyász témája, s ez nem a szakma velejárója, mint az író papok esetében, hanem egyéni hajlam és

²⁹ TMS. *Kedves olvasó*. Gr. Teleki László bevezetője.

³⁰ Arra is van példa a Teleki családban, hogy anya búcsúztatja gyermekét (bár azt a lehetőséget sem kell kizárnunk, hogy a gyászoló anya csak megrendelő volt): Halász Borbála: *A méltóságos édesanya felette kedves fiával való beszéde holtá után*. = *A Jehovától buzgó kérelemmel kéretett... Méltóságos keresztény, római szent birodalombéli született gróf Széki Teleki III. Sándor úrfi őnagysága*. Nyomt. Nagyenyeden 1768. esztendőben.

³¹ Engel: *Az elbeszélésről*. 4. töredék. *Engel esztetikai töredékei*. = Kölcsey Ferenc *Összes Művei*. KFÖM 556.

³² Kézirata is fennmaradt; Teleki József utódai révén került az Akadémia gyűjteményébe. Lásd M. Irod. Régi és új írók 4-rét 132. sz. h. és 59. sz. 9.

³³ Kolosvári István: *A’ testi halál nyereség azon kegyesekre való nézve-is, a’ kik e’ földön méltán mondatnak boldogoknak: mellynek igaz voltát ama’ szép, ’s ékes testtel, nagy dicső eredettel, gazdagsággal, virtussal, ’s kegyességgel ékes néhai R. Sz. B. Grófné, széki Teleki Mária asszony ő nagyságának méltóságos R. Sz. B. Gr. Széki Teleki László urnak, felséges urunk arany koltos hívének el-felejthetetlen drága emlékezetű Kedves élete párjának halotti pompája alkalmatosságával augusztusnak 31-dik napján 1800. esztendőben a’ sziráki templomban, együgyű halotti oratiojában meg-mutatta Kolosvári István A’ Sziráki Év. Anyaszentegyház Lelki Pásztorja*. = TMS 78.

³⁴ „Drámái csak kísérletek, de az egyedüliek, melyek Bessenyei hatását mutatják irodalmunkban.” Voinovich Géza: *Idősb gróf Teleki László irodalmi munkássága*. Irodalomtörténeti Közlemények 1899. IX. 129–167, különösen 131.

³⁵ Érdemes rájuk a témátörténet okán is figyelni. Lelőhelyük: MTA Kézirattár. M. Irod. Vegyes ívr. 18. sz.

döntés kérdése. Ez a szerző büszke volt arra, hogy apját, de apósát is verses búcsúztatóval tisztelte meg: saját szavaival: „elénekelté”.³⁶

A divatos olvasmányok ismerője másként él, tervez, ír, mint a szigorú hagyománykövetők. Péczely József 1787-ben (második kiadását 1792-ben) adta ki az angolból francia közvetítéssel fordított *Young Éjtszakáit*, 1790-ben a *Hervey sírhalmai és elmékedései* című munkát. Ha érzékeny gyászirodalmat kívánt követni gróf Teleki László, nem szűkölködött mintákban. Péczely özvegyétől a gróf apja, Teleki József vásárolta meg az író könyvtárának 684 műből álló külföldi könyvállományát. Másrészt *Hervey sírhalma*t Teleki Mária anyja, Teleki Ádámné Wesselényi Mária is lefordította, a mű kéziratban maradt, de a család számon tartotta.³⁷

A gyászének szerzőjeként úgy viselkedik Teleki László gróf, mint a csoport számára fontos szimbólumok tudatos megalkotója. Mint a közösség (a „törzs”) számára jelentős tetteket kívánja megnevezni, elősorolni (felidézni) a haldokló nő gesztusait és a bennük feltáruló karaktervonásokat.³⁸ A róla – Máriáról – szóló mű által halhatatlanságot szerezni az egykori érdemes halandónak, emellett az alkotás gyógyító, az alkotóra nézve feszültségoldó hatásával is élni: ez a férj célja az *Egy jó asszony képével*³⁹ és az egész kötettel, a *Teleki Mária sírhalma*val. (Ne becsüljük le az alkotáslélektani lehetőség e korai felismerését, közlését.)⁴⁰

A nagyság vonzóvá lesz, a veszteség bemutatása és a kísérlet valamiféle visszaszerzésére: ez a könyv tétje. A halál fenségessége mint nemes érzélem, mint tanulható (nyelviileg tagolható) érték jelenik meg a versben s az azt kísérő magyarázó jegyzetekben (mint – hogy folytassuk a megfeleltetések sorát – a színművek „félre” mondott reflexióiban): „Azt a’ készséget ’s nyugodt elmét, a’ mellyel a’ néhai áldott feleségem halála oráján, sőt egész nyavalyája alatt magát viselte: nem lehet bámulva nem szemlélni. Különös környül állásait ennek a’ mint egyenként elő fordulnak, fel-jegyezni el-nem mulatom. Minden hízelkedés nélkül, egész bátorssággal el-lehet róla mondani azt a’ Frantzia mondást: Elle étoit le Héros de la mort.”⁴¹

A halál hősnének titulálja tehát feleségét a verses búcsúztató szerzője. (Hősnék: de itt mind a ’történelmi hős’, mind a ’mártír’ jelentés kizárt!) Egyfelől a testi szenvedés és a halál mint félelmetes ellenség, másfelől a gyöngye nő mint erős küzdőfél jelenik meg a javasolt fantáziajelenetben.

Egybekelésük emlékének komor fenségét az adja, hogy az ifjú pár a kendilónai templomban esküdött egymásnak hűséget (1788-ban), de pontosan a menyasszony anyja,

³⁶ Testvérét, Istvánt is versben siratta el. Pesten, Trattner M. nyomdájában jelent meg 1797-ben apjáról, 1798-ban apósáról írott megemlékezése.

³⁷ Báthori Gábor: *A’ fő mester hivatalára késelem nélkül el-ment Mária. Néhai Méltóságos R. Sz. B. Grófné, széki Teleki Mária asszony ő nagysága méltóságos R. Sz. B. gróf széki Teleki László ő nagyságának, a’ Cs. K. Felség arany-koltos hívének igen kedves és el-felejtethetlen élete párja. A’ kit utolsó tisztessége meg-adatása alkalmosságával, szomorú halotti tanításában, az élőknek például tett, ’s előadott, a’ sziráki evangelicum templomban a MDCCC esztendőben aug. 31. napján Báthori Gábor A’ Pesti Ref. Ekklesia L. Pásztorja, és a’ Dunán innen lévő Superint. Hites Gen. V. Notáriusa.* = TMS 36.

³⁸ „...ha szinte némely helyt a’ színek elevenséget mutatnak is, magában a’ képben hízelkedés nincsen” – hangoztatja az emlékkönyv (az emlékalakzat) képközpontúságát az előszóban a szövegek valamiféle hitelesítésére vállalkozó férj. TMS A2 verso.

³⁹ Gróf Teleki László: *Egy jó asszony’ képe mellyet néhai Mélt. R. Sz. B. gróf széki Teleki Mária elfelejtethetlen, emlékezetű felesége áldott hamvainak tiszteletére férjje érzékenységgel felemelt gróf Széki Teleki László.* = TMS 87–140.

⁴⁰ TMS A3

⁴¹ TMS 102. (lábjegyzet).

Teleki Ádámné Wesselényi Máriának valaha a templomba helyezett hamvai fölött. Nász és halál ilyen összekapcsolása az esemény (már-már metafizikus) jelentőségét hivatott hangsúlyozni: „A Copuláltatásunk Erdélyben, a’ Lonai Templomban esett meg, a mellynek alatta a’ Néhai Ipam Lineájának kryptája vagyon: és ott is a helyly ugy ki-választatott; hogy egyenesen a’ néhai Napám teste felett állottunk azon Szent és Nevezetes Czérémonia alatt. Igen érzékeny, és szívre ható környülállás volt ez.”⁴²

Figyeljünk oda: a menyasszony mintegy a rendező szerepét játszotta, amikor ily módon *állította be* a helyzetet (amelynek ő maga is főszereplője, látványeleme volt)!

Itt jegyezzük meg, hogy Engel egyik értelmezésében valóban jelenvalóvá lehet a jó elbeszélés révén a múltbeli esemény, a képzelet: „Az elbeszélő tehát sok grádcsonkon közeledhetik a jelenvalóhoz; a képzeletnek az idő felcserélgetése által segédjére kelhet, hogy a jelenlét s szemmel látás felé könnyebben küszködhessen, de azt egészen a valóságba belé nem teheti úgy, mint a dialogista, akinél minden jelenvaló...”⁴³

Az elárvult gyermekekhez fordul a gyászba borult férj, és – miután tudatosítja bennük, hogy születésük okozta anyjuk halálát – leckét tart nekik anatómiából, az asszony holttestét bemutatva: a *theatrum anatomicum* szokása most nemcsak természettudós férfiak titka, a „képmutogatás” a nyilvánosság előtt zajlik:

*Huzzátok-el azért e’ fejér lepleket,
Hadd oktassak itten négyen benneteket...*

Először a halott nő arcát, majd külön szemét, arcbőre színét, homlokát, keblét. Később gróf Fekete János éppen ezt a mikroszkopizáló, a fiziko-teológia hatását mutató viselkedést (leskelődésszerű fantáziálást) tartja kegyeletsértésnek:

Test bontássá váltak halottas verseink.

Fekete ennél is tovább megy a bírálatban: a tagok egyenkénti dicséretét, ereklyévé magasztalását egyenesen bálványiszteletnek titulálja.⁴⁴ (A színbírálokéhoz hasonló élel.)

Verses búcsúztatójában a továbbiakban Teleki (még mindig a *színház a színházban* koncepciója jegyében, hiszen gyermekeinek „mutat”, magyaráz, hogy a közönség többi része is értse) a halott asszony (kinyújtóztatott) testét mutatja meg, de ennek részeit már szavakkal sem fedi föl: hirtelen elhallgatással, föltámadt szemérmességgel előbb a *lélekre* vezeti vissza a figyelmet, aztán javasolja (gyermekeinek) a mindannyiuk számára drága test visszaburkolását:

Fedezzétek hát el e’ kedves tagokat...⁴⁵

Ha a megszólítás sorrendjét figyeljük: a gyermekekhez, a testhez, majd magához az elhunytához fordul a gyászoló férj: utóbbi esetben az ideálkép megrajzolásának biografikus szándékával. Aztán a jelenlevőkhöz szól egyenként vagy családonként, és rendre fogalmazza

⁴² TMS 110. (lábjegyzet).

⁴³ Kölcsey Ferenc *Összes Művei*. 556.

⁴⁴ Voinovich Géza: *Idősb gróf Teleky László irodalmi munkássága*. Irodalomtörténeti Közlemények IX(1899).. 129–167.

⁴⁵ TMS 98.

meg viszonyukat az elhunythoz: a barátnőét, a rokonokét, ismerősökét. S amikor ismét az eltávozottat szólítja meg, az már fogadalom, tett értékű szó:

*Semmi el nem szakaszt többé engem tölled;
Nem fogok távozni, Máriam! mellőled.*⁴⁶

Valamikori menyegzői fogadalma szerint Telekinek feleségével együtt kellett volna meghalnia.⁴⁷ Nem váltotta be ígéretét, a helyzet – a szavakba is foglalt „jelenet” – másként alakult: nem házaspárt sirat a gyász- és olvasóközönség, hanem (csak) nőt, anyát. Hogy ezt az ígéretet más is számon tartotta, arra példa Voinovich Géza, gróf Teleki József irodalmi munkásságának értékelője, aki felrója neki, hogy hamar vigasztalódott.⁴⁸

A gyászünnepe tagolásához nemcsak a különböző szövegek és szónokok által képviselt változatosság, hanem szöveg és zene váltakoztatása is hozzájárul. Báthori Gábor a kötetbeli példában (prédikációja második részében) a temetés konkrét lefolyásából felidézi a kórus szavát:

Itt a' Chorus el-éneklette e' következő verseket:

*Mária! Itt van mestered, magához hív tégedet!
Az ő szavát jól esméred, add-meg néki Lelkedet.
Értem; hozzá sietek, Érte mindent meg-vetek.*⁴⁹

Maria assunta: a mennybe vitt nő balladája

Teleki keserves hűségesküje elhangzásakor kezdődik igazán a versbeli látomás: felhő száll alá, angyal ül a közepén,⁵⁰ egy „asszonyi személy” kezét fogja: közelednek. Akkor ismeri fel a szülő – Máriát:

*S közel jövén hozzám, látám, Máriám ez... ”*⁵¹

Később helyesbít: Mária *lelke* volt a látogató.

Beszélné a megilletődött özvegyember, de az égi látogató int, hogy szólni kíván. Leghamarabb elbocsátja kísérő angyalát:

*Köszönöm, jó Angyal! Hogy e' helyyre hoztál,
Hív vezérleddel serényen hordoztál.*

⁴⁶ TMS 123.

⁴⁷ „Éppen születésed napján történt volt öszve kelésed. Akkor az vala szívednek leg-főbb kívánsága: hogy ne előbb, hanem haláloednak napján választatnál-el attól, a' kit örökre meg-szerettél, sőt ha lehetséges-volna, hogy egygyütt egymás kebelében szunnyodnátok-el, hogy életetekben egygyek lévén, az halál se választana-el Titeket. És íme a Te Máriád el-méne, Te pedig itten maradtál Méltóságos gróf!” Kolosvári István = TMS 78.

⁴⁸ A Szendrey Júliához való korabeli viszonyulás párját ismerhetjük fel ebben az életrajz-kritikában. (Teleki László második felesége Mészáros Johanna volt. Ebből a házasságból született a *Kegyenc* szerzője, Teleki László is.)

⁴⁹ Báthori Gábor = TMS 42–43.

⁵⁰ Emlékezzünk arra, hogy az elhunyt anyja, Teleki Ádámné angyal képében szölt a halotti gyülekezethez az 1786-os temetési prédikáció szerint.

⁵¹ TMS 123.

*Ezek kedveseim: egygyütt kapom őket;
Ezekkel töltöttem sok kedves időket.
Véllek kell szóllanom; álly egy kisség félre...*

Akkor magában beszél; fohásza a földi gyarlóságot, „bal-érzést” hivatott eloszlatni, hiszen halott szól az élőkhez, lélek hús-vér emberekhez:

*Imhol kedveseim! El-jöttem hozzátok;
Testem itt benn nyugszik, tsak Lelkem láttyátok.*⁵²

Mária halála, különösen mennybe menő lelke a korai keleti kereszténység toposza. A test eltemetetik, a lélek indul a mennybe. Másrészt az Újszövetség Máriájából nem annyira a szüziesség, mint inkább az anyai érzelmek együttese kap hangsúlyt:

*Már mint Anya szóllok, s' hozzátok fordúlok
Gyermekeim! A' Ti szivetekhez nyúlok.*⁵³

A világkép szintjei – a földi és a mennyei – egyszerre láthatók a fantázia működése révén: az anya lelke az apa iránti bizalmat kívánja megerősíteni az árvákban:

*Mikor int Titeket, én kezem emelem
Az égben áldásért, 's akképpen nevelem
Bennetek a hozzánk való szeretetet.*

A mennybeli vendég nem időzhet soká, másodszer is szólítja az Úr:

*El-végzém dolgomat, fogd már meg kezemet
Jó Angyal! 's vezérelj tovább lépésemet:
'S bár nehezen essék ezek' el-hagyása,
Égi nyugalomra van szivem vágyása.
A' mennyei Urhoz látom kell már mennem,
Hiva az Úr; 's ottan szükség meg-jelennem.*

A mennybe vitt leány balladájáról, amelynek első változatát 1862-ben – mutatványként Kriza készülő *Vadrózsáiból* – Gyulai Pál közölte, monográfia készült az 1950-es évek végén.⁵⁴ A ballada változataira a Székelyföldön és a moldvai csángók között bukkantak: minden esetben leányról volt szó (a Székelyföldön Júlia, Moldvában Márton Szép Ilona). Teleki asszonyát testiségétől, földi kapcsolataitól megtisztítva láttatja. Az eltűnés ragyogó látomását, az assumptiót idézzük:

*Ezt mondván, csoportban láték sok felhőket
A' földre le-szállni, 's fel-emelni őket:*

⁵² TMS 125.

⁵³ TMS 128.

⁵⁴ Domokos Pál Péter: *Júlia szép leány*. Ballada-monográfia. Ethnographia LXX(1959). 13–60.

*Igaz, hogy sebess volt égi utazása,
De a' felhön által látték mozdulása.
Látám felénk intni kedves Máriámat,
Kézzel butsut venni e' remek munkámat.
Akkoron is áldott mindnyájan bennünket,
Sohajtások között kiáltvá nevünket:
Örömmel, és buval elegyült ortzája
Szive járásának volt igaz probája.
En-is ki-sirt szemmel [!] személylyét követtem
'S mind végig szememet rolla le nem vettem. [...]
Ekkoron még egyszer reánk le-tekinte,
Az Úr előtt értünk buzgó könnyet hinte:
Mutata mi réánk, ajánla bennünket;
'S látván érte nállunk fel-emelt kezünket:
Inté hogy ne sirjunk, mert már boldoggá lett;
Az Úrnak kezéből méltó jutalmat vett.
Ezzel az Egek-is bé-zárattattattak
'S erőtlen szemeim többet nem láhattak.⁵⁵*

Amikor a menny kapujába ért, a megdicsőülés ajándékában részesült:

*Fénylő korona tétetik fejére
S énekszó kezdődék a tiszteletére.*

A kötetben Szabó András búcsúztatója egyenesen azzal a kijelentéssel zárul, hogy utolsó, gyerekeihez írott jóslatszerű levele bizonyoság arra, hogy Teleki Mária nem volt földi halandó.⁵⁶

A sziráki római katolikus templom 1785-ben festett mennyezetfreskóján Mária mennybe vitele látható, Zirkler munkája! Nem zárjuk ki, hogy a látványemléknek a látomás kialakításában van szerepe. De assumptiókat a református gróf Teleki László bécsi nevelkedésekor, nyugat-európai útjában is bőven láthatott.⁵⁷

Teleki versében a mennyet járt asszony búcsúzása, visszatérése az égi hazába olyan elemekből épül, amelyek az említett népballadán túl a keresztény ikonográfiából is ismeretesek: Mária mennybe vitelének példájára történik gróf Teleki Lászlóné Teleki Mária eltűnése a mennyei otthon kapujában, megkoronázása, képének elenyészése: mindezeknek lesz tanúja a (jobbára reformátusokból álló) gyászgyülekezet (és az olvasó). A felhők fölött ragyogó Mária a reneszánsz óta ismerős kép: Teleki versében markáns látványelem.

Itt pillantunk vissza a könyvben megörökített, epizódokra is bontható színjátékszerű halotti pompára. A gyászeseemény szerkezete a következő (modell):

⁵⁵ TMS 136.

⁵⁶ „E' földön mulattál; de tselekedeted

Mutatta, hogy Mennyből vetted eredeted.” TMS 145.

⁵⁷ Külön érdekessége a mennykapu-leírásnak, a mennyei történekek elbeszélésének, hogy Fekete János versben riposztol, majd külön *Négy mennyország* címmel verset ír, s hogy az előbbire *Az én mennyországom* címmel gróf Teleki László új feleletet ír. Vö. Voinovich Géza: *i. m.* 150–152.

- I. koporsóba tétel a halottas háznál (virrasztás, sirató)
 - II. a test felvétele a halottas háznál
 - III. gyászmenet
 - IV. a sírnál
 - V. a test fölött (emlékezés)
 - VI. halotti tisztességtétel (napokkal vagy hetekkel később)
 - VII. emlékezetkönyv (mint családi szerkesztési feladat és gyászajándék)
- A gyászjátékszerű esemény „szereplői” az emlékezetkönyv alapján (modell):

Szereplők

Szólók

- Orátor (Báthori Gábor – Pest)
- Prédikátor (Kolozsvári István – Szirák)
- Férj (özvegy) és narrátor (Gróf Teleki László – Szirák)
- Mária lelke
- I. Poéta (Rácz István – Pozsony)
- II. Poéta (Vadasdi István – Nagyenyed)
- III. Poéta (Mátyási József – Pest)
- IV. Poéta (Szabó András – Pest?)
- V. Poéta (Ludwig Schedius – Bécs)

Kórus (diákok)

Néma szereplők

- Az elhunyt Mária teste
- Angyal (Az anya, Teleki Ádámné?)

Rokonok

Gyermekek (árvák)

Ádám

József

Sámuel

Johanna

Nevelt leány (gróf Teleki László húga, Degenfeldné Teleki Anna)

I. Barátnő (Báró Tóth Prónay Sándorné Teleki Johanna)

II. Barátnő (Bethlen Gergelyné)

III. Barátnő (Teleki Mária) és férje, Rhédey Ádám

Sógor (Kendeffy János, gróf, Teleki Polyxéna özvegye)

Unokaöcs (Kendeffy Ádám)

Távol levő rokon (Teleki József)

Néne (Teleki Katalin, özv. b. Alvintzi Gáborné)

Az apa testvéreinek (Kordánének) leszármazottai

Az anya testvérei

L. B. Hadadi Wesselényi Miklós

B. Radák Ádámné Hadadi Wesselényi Zsuzsanna

L. Báró Bánffy Györgyné

Wesselényi Anna özv. Gróf Bethlen Lajosné

Vendég családok

(Teleki, Wesselényi, Bethlen, Bánffy, Thoroczkai, Way, Daniel, Nalátzy, Radák, Rhédey)

Főméltóságok

Erdély kancellárja (gróf széki Teleki Sámuel – Bécs)

Erdély gubernátora (Losonczy Bánffy György – Kolozsvár)

Egyszerű emberek

Az elhunyt tisztjei, szolgálói, cselédjei, jobbágjai

A temetés mint látványos iskola

„...a’ Lelki Tanítóknak (kiknek vagy könyveik, vagy idejük nincsen a’ könyvek fel forgatására) azon dolgokról több matériát adnánk: úgy annyira, hogy egy Prédikációból kettőt ’s hármát-is készíthet az értelmes Lelki Tanító”⁵⁸ – javasolta a 17. században a katolikus prédikátor.

A tanítás megfeleltethető a színpadi játék *argumentum*ának, az alkalmaztatás a színpadi konvenciónak, a búcsúztató a színpadi *beszéd*nek. Ugyanazok az információk (arról, milyen rokoni kapcsolatok fűzik össze a gyászoló gyülekezet tagjait) többször is elhangzanak, az ismétlődés ebben a helyzetben is elmélyíti az ismereteket.

Iskolához kapcsolódik a temetés szokása a reformátusok halotti énekeskönyve szerint is: „ha temetés nem volna, oskolamestert nehezebben tartanának.”⁵⁹ A szerző arra utal, hogy rendszerint a diákok éneke növelte a gyászpompát, s hogy temetési szereplésükért az oskolamestereket jutalmazta a megszorodott család.

Sugallások, utalások, látni- és elképzelni valóban gazdag tanítások sorát jelenti a gyászpompa, a prédikátor által fogalmazott cím szerint is: *A’ fő mester hivatalára késedelem nélkül el-ment Mária. Néhai méltóságos R. SZ. B grófné, széki Teleki Mária asszony ő nagysága, méltóságos R. Sz. B. gróf széki Teleki László ő nagyságának, a’ Cs. K. felség aranykoltos hívének, igen kedves, és el-felejthetetlen élete párja a’ kit utolsó tisztessége megadattatása alkalmosságával szomorú halotti tanításában, az élőknek például tett, ’s előadott, a’ sziráki evangélikus templomban MDCCC esztendőbe aug. 31. napján Báthori Gábor A’ Pesti Ref. Ekklesia L. Pásztora, és a’ Dunán innen lévő Superint, hites G.V. Notáriussa.* (Kiemelés tőlem – E.E.) De a szomorú halotti szöveg nemcsak arra tanít sajátos jelrendszerével, hogyan kell keresztény módra *élni*:

*Midőn halál ellen őket bátorítod,
Hogy kell jól meghalni, arra-is tanítod.*⁶⁰

Az átmenet rítusa elsajátíthatóvá és ami több: megérthetővé válik a halandó ember számára.

⁵⁸ Baranyi Pál: *Imago Vitae, et Mortis. Az Életnek és Halálnak Képe, avagy Halotti predikációk, Mellyel Az Élők az Istenes Életre ’s Bóldog Halálra, és Dicsösséges Fel támadásra tanítanak.* Gyulafehérvár 1712, ill. 1719, I. B2. (Itt mondok köszönetet Horváth Izabellának, hogy felhívta figyelmem a műre.)

⁵⁹ Halotti énekek. 1917. 4.

⁶⁰ Szabó András = TMS 145.

Látványosságok nélküli lecke

Teleki Sámuel erdélyi kancellár szép reményekre feljogosító, de fiatalon elhunyt gyermekét, Ádámot szerény külsőségek között temettette el 1798 őszén, két évvel az általunk értelmezett sziráki gyászesemény előtt.

A kancellárnak saját végtisztességére vonatkozó rendelkezései azt mutatják, hogy a gyászpompa hírnövelő és tanító szerepében nem hitt – de hát ő meggyőződéses jozefinus módra nem *Castrum Dolorist*, hanem Tékát hagyott a „községre”. Egyházipatrónusi megvalósításait nem kívánta titokban tartani: „Meg-hidegedett tetemeimet másutt ne temessék, hanem Koporsoba zárva vitessék Sáromberkire Erdélyben, és ottan minden pompa nélkül, ének szóval és egy Predikációval tétessék boldogult kedves Feleségemnek tetemei mellé az örök nyugalomra.”

Mégis Teleki végrendelete értelmében az Erdélyi Főconsistorium, amelynek egyházközségeit és iskoláit egész életében támogatta, nyomtatott körlevélben szólította fel az erdélyi iskolákat a patrónus iránti hálát kifejező megemlékezésre, vagyis, hogy: „pompás Tzérémonia nélkül, Halotti *tanítások* tétessenek”. (Kiemelés tőlem – E.E.)

Nagyenyeden, Marosvásárhelyen és Kolozsváron ugyanazon napon (november 17-én, Teleki Sámuel születésnapján) tartottak megemlékező istentiszteleteket. Az összehangolt istentiszteletek (harangszó, imák, prédikáció, gyülekezeti éneklés a templomban) mint egyetlen, nagy, több színhelyen játszódó, összefüggő – fenséges esemény.

(A prédikációk összegyűjtve 1825-től nyomtatott formában is terjesztették a néhai kultúrapártoló főnemes életére vonatkozó ismereteket.⁶¹)

Konklúzió

A halottnak nyújtott végtisztesség a maga egyszerűségében, tervezettségében valóságos látványkülönlegesség volt helyiek és az e kultúrában kevésbé otthonosan mozgó meghívottak számára. A halott közelében világiak és egyháziak együttműködése volt megfigyelhető, az iskola kapuja is rendszerint megnyílt (hogy a temetésen részt vehessenek a diákénekesek). Nemzedékek cselekedtek együtt a szokás jegyében.

A temetés alkalmá a tanítás céljait is szolgálta: ez nemcsak keresztény morális elvek közvetítését jelentette, hanem a gyászoló család bemutatkozásának, vagyoni, társadalmi helyzetének – látványos, a keresztény egyházi jelrendszerből és a színjátszásból ismerős elemek révén való – feltárását is. Ezen belül egyes szövegek (esetünkben az emlékezetkönyv hitvesi verskompozíciója) szinte diszciplináris nézőpontváltzatokban mélyítettek el az emberre, a természetre, a gyászközösség jelvilágára vonatkozó ismereteket és képzeteket.

A gyakori és látványos, már megszokott rendben lezajló nemesi temetések egyszersmind a fennköltég iskoláit jelentették a barokk és a romantika mezsgyéjén: a színházi párhuzamnál maradvá: gyakorlatilag a tragédiaelőadásokra jellemző várakozással, figyelemmel, érzelmi reakciókkal jártak. A „keservek” (gyászolók), az actorok (szónokok) és a meghívottak olyan történések („produkción”) részesei voltak mindannyiszor, ami mai megítélésünk szerint is megfelel a komplex (művészi) élménynek. Miközben a művelődéspolitikusok a hivatásos színház iránti közönyösséget ostorozták, a koporsók közelében a részvét cselekvő magatartás volt: a kora romantika emberének érzelmessége, a világ anyagi és metafizikus oldalára

⁶¹ Halotti beszédek. 1825.

irányuló megosztott figyelme az életre mint rendjét már elvesztett, de az istenséggel még kapcsolatban álló talányos látnivalóra irányult.

A gyászesemények szokás mivoltuk miatt is leírhatók látványprodukcióként. A rájuk utaló emlékezetkönyvek, mint amilyen a *Teleki Mária sírhalma*, a szövegkönyv és a színházi krónika jellegzetességeit mutatják egyszerre. Amikor a művészi, napokig tartó temetésesemények és az emlékezetkönyvek szokása megszűnik (19. század), az ilyen átfedések már csak véletlenszerűek.